

JAKUB GOLDBERG
(2 II 1924–15 XI 2011)

W listopadzie ubiegłego roku zmarł profesor Jakub Goldberg, wybitny historyk dziejów Żydów w dawnej Rzeczypospolitej.

Jakub Goldberg urodził się w 1924 r. w Łodzi, w rodzinie kupieckiej. Przed wybuchem wojny ukończył trzy klasy w Gimnazjum im. ks. Ignacego Skorupki, pasjonując się od początku nauki szkolnej historią Polski. W latach gimnazjalnych został członkiem Jugnt-Bund Cukunft (Związek Młodzieżowy „Przyszłość”) – młodzieżówki żydowskiej partii socjalistycznej Bund. W lutym 1940 r. został przesiedlony do getta łódzkiego, gdzie pracował jako posłaniec i robotnik w różnych instytucjach. Od śmierci głodowej – jak wspominał – uratowała Go praca w piekarni getta. Pracę tę otrzymał od przewodniczącego getta, Chaima Rumkowskiego, który dowiedział się, że jest On synem kupca, który przed wojną ofiarował drewno na budowę sierocińca. W marcu 1944 r. został przymusowo wysłany do getta w Częstochowie, a następnie do Skarżyska Kamiennej, gdzie pracował w fabryce amunicji niemieckiej firmy Hasag. We wrześniu 1944 r. trafił do obozu w Buchenwaldzie, a potem do filii tego obozu w miejscowości Meuselwitz pod Lipskiem. Wraz z innymi więźniami Buchenwaldu uczestniczył w „marszu śmierci”, z którego został wyzwolony w Sudetach, w maju 1945 r. Po powrocie do Łodzi nie znalazł nikogo z rodziny. Zamieszkał w żydowskiej bursie dla młodzieży, zdał opóźnioną maturę i rozpoczął studia historyczne na nowo powstałym Uniwersytecie Łódzkim. Kontynuował swoją przynależność do Bundu, a Jego pierwsza publikacja dotyczyła pięćdziesiątej rocznicy istnienia tej partii.

W 1953 r., jeszcze w czasie studiów, został asystentem w katedrze historii gospodarczej. Badał historię małych miasteczek, w 1960 r. otrzymał stopień doktora na podstawie pracy *Stosunki agrarne w miastach ziemi wieluńskiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku* (Łódź 1960; promotor Bohdan Baranowski). Zajmował się także modelem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w dawnej Rzeczypospolitej, uczestnicząc w seminariach prowadzonych przez Witolda Kulę.

W maju 1967 r., w narastającej atmosferze antysemickiej poprzedzającej wydarzenia marcowe, wyjechał wraz z żoną (Olgą Mulkiwicz-Goldberg — etnografem i etnologiem, później także profesorem Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie) do Izraela. Zamieszkał w Jerozolimie, gdzie początkowo pracował w Centralnym Archiwum Narodu Żydowskiego (The Central Archives for the History of Jewish People), a następnie na Uniwersytecie Hebrajskim, w katedrze historii ogólnej. Pracował tam — najpierw jako profesor nadzwyczajny, a potem zwyczajny — do przejścia na emeryturę w 1992 r. Wykładał przede wszystkim historię Polski w okresie przedrozbiorowym i związaną z nią nierozzerwalnie historię polskich Żydów. Stale podkreślał swój związek z Polską, w jednym z wywiadów mówił: „Należę do polskiej szkoły historycznej. [— —] Mieszkając na stałe w Izraelu, należę zarówno do historiografii polskiej, jak i izraelskiej. Uważam się za historyka Polski i historyka Żydów polskich. Historyka, którego głównym zadaniem jest integralne ujęcie historii Polski i historii Żydów polskich”¹. Troskliwie zajmował się swoimi doktorantami, żmudnie ucząc ich czytania i rozumienia polskich materiałów źródłowych. Spośród uczniów Profesora trzeba wymienić trzech badaczy, zajmujących się historią polskich Żydów: Moshe Rosmana, Adama Tellera oraz Judith Kalik.

Profesor Jakub Goldberg był jednym z inicjatorów utworzenia przy Uniwersytecie Hebrajskim Ośrodka Badania Dziejów i Kultury Żydów Polskich (Center for Research on the History and Culture of Polish Jews). Przez kilka lat kierował tym ośrodkiem. Był także wielokrotnie zapraszany przez szereg europejskich uniwersytetów, wykładał między innymi w Warszawie, Kolonii, Monachium, Oksfordzie, Kassel i Lipsku. Po zniesieniu zakazu wizowego w 1981 r. przyjeżdżał często do Polski, gdzie wykładał, prowadził badania archiwalno-biblioteczne, a także spędzał urlopy. Szczególną troską Profesor otaczał polskich studentów i doktorantów, Jego jerozolimski dom był zawsze dla nich otwarty, a On sam zawsze znajdował dla nich czas na rozmowę i dyskusję, dostarczającą cennych wskazówek i inspiracji. Właściwie zamiast „dla nich” powinnam napisać „dla nas”, gdyż ja także wielokrotnie doświadczałam Jego gościnności i wsparcia.

W 1993 r. Uniwersytet Warszawski uhonorował profesora Goldberga doktoratem *honoris causa*. Promotor doktoratu, prof. Antoni Mączak, tak uzasadniał swój wniosek: „Nadając prof. Jakubowi Goldbergowi doktorat *honoris causa*, Uniwersytet Warszawski uzna zasługi uczonego, a zarazem humanisty oddanego sprawie wzajemnego zrozumienia narodów. Uczci człowieka, który rozumie wielostronne racje, broni ich i który potrafi przekazać tę postawę swym uczniom i współpracownikom”². W 2010 r., w pięćdziesięciolecie promocji, macierzysty Uniwersytet Łódzki uroczyście odnowił doktorat Profesora. Był On także członkiem zagranicznym Polskiej Akademii Umiejętności oraz Polskiej Akademii Nauk.

Jakub Goldberg zmarł 15 listopada 2011 r. w Jerozolimie i został pochowany na cmentarzu w Kibucu Einat.

Badania naukowe profesora Goldberga obejmowały kilka obszarów³. Pierwszym z nich była historia gospodarcza, zwłaszcza dzieje małych miast. Do tego zakresu należały studia nad modelem gospodarki folwarczno-pańszczyź-

nianej oraz wspomniana powyżej praca doktorska, poświęcona miasteczkom ziemi wieluńskiej, w nowatorski sposób traktująca zajęcia rolnicze w miastach. Gospodarczy nurt swoich badań rozszerzył na dzieje ludności żydowskiej, jej osadnictwa w małych miasteczkach i zajęć gospodarczych (rolnictwo, handel detaliczny, аренда, karczmarstwo, kredyt, produkcja manufakturowa). Warto tu wspomnieć pracę poświęconą inicjatywie założenia manufaktury żelaznej w Wielkopolsce w XVIII w., podjętej wspólnie przez księdza i Żyda, ciekawą nie tylko z uwagi na tematykę gospodarczą, ale także ze względu na przełamywanie stereotypów dotyczących stosunków chrześcijańsko-żydowskich. Pod koniec życia Profesor planował napisanie książki o karczmach żydowskich, przez wiele lat gromadził do niej materiały, niestety nie zdążył już zrealizować tego zamiaru.

Z historią gospodarczo-społeczną małych miasteczek związane było także wydawanie rękopiśmiennych ksiąg żydowskich (pinkasów) — księgi kahału z Działoszyna oraz księgi cechu krawców z Nasielska (obydwie wspólnie z Adamem Weinem).

Drugi obszar badań profesora Goldberga stanowiły kwestie prawno-ustrojowe dotyczące Żydów polskich. Zajmował się miejscem gmin żydowskich w systemie władzy dominialnej, mechanizmem nadawania i rolą przywilejów dla gmin, widząc w nich źródło niesłuchanie żywe, odbijające lokalne warunki i konflikty. Chyba najważniejszą i najlepiej znaną pracę profesora Goldberga stanowi zbiór przywilejów dla gmin żydowskich (*Jewish Privileges in the Polish Commonwealth: Charters of Rights Granted to Jewish Communities in Poland-Lithuania in the Sixteenth to Eighteenth Centuries*). Wydawnictwo to ukazało się w 1985 r. w jednym tomie, obejmującym 63 przywileje będące wynikiem kwerendy archiwalnej prowadzonej przez wydawcę do 1967 r., do wyjazdu do Jerozolimy. W 2001 r. ukazało się w 3 tomach. Tom pierwszy jest powtórzeniem wcześniej wydanego, natomiast tom drugi tworzą materiały (66 przywilejów) znalezione po wznowieniu przez wydawcę kwerendy w archiwach polskich, co ze względów politycznych stało się możliwe w początkach lat osiemdziesiątych, a w przypadku archiwów na terenie dawnej NRD po przemianach 1989 r. Tom trzeci wydawnictwa zawiera polskojęzyczne wersje wstępów i przypisów z pierwszego i drugiego tomu (tam były w języku angielskim). Profesor Goldberg podjął trud zebrania obszernego i rozproszonego materiału, dostrzegając jego olbrzymią wartość badawczą. Jak sam pisze we wstępie, przywileje gminne miały największe znaczenie ze wszystkich przywilejów nadawanych Żydom w dawnej Rzeczypospolitej, obejmowały bowiem szereg podstawowych dla Żydów kwestii nieporuszonych w przywilejach generalnych, poza tym wraz z osłabieniem władzy centralnej w Rzeczypospolitej rola przywilejów lokalnych stale wzrastała. Przywileje gminne pokazują też zróżnicowanie sytuacji prawnej i społecznej ludności żydowskiej w poszczególnych miejscowościach (np. możliwości osiedlania się czy wykonywania poszczególnych profesji, stosunki z władzami miejskimi, dziedzicami i duchowieństwem, wysokość obciążeń, zakres swobody funkcjonowania instytucji gminnych) i są w tym zakresie najbardziej reprezentatywnym źródłem.

W tematyce ustrojowej mieszczą się także badania profesora Goldberga nad funkcjonowaniem Sejmu Czterech Ziem — centralnej instytucji autonomii żydowskiej w dawnej Rzeczypospolitej. Ich zwieńczeniem jest wydana wspólnie z Adamem Kaźmierczykiem książka *Sejm Czterech Ziem. Źródła* (Warszawa 2011). Wobec zniszczenia oryginalnej księgi protokołów Sejmu, co nastąpiło jeszcze w końcu XVIII w., wszelkie „wtórne” źródła pokazujące funkcjonowanie tej instytucji nabierają szczególnej wartości. Wydawnictwo obejmuje 255 dokumentów w językach nieżydowskich, z których większość jest publikowana po raz pierwszy. Pozostałe dokumenty, które były wcześniej publikowane, głównie przez Izraela Halperina czy Ignacego Schipera, wydawcy starali się — w miarę możliwości — zidentyfikować, docierając do tekstów stanowiących podstawę wydania. Zgromadzony materiał podzielili na trzy części: pierwszą stanowią dokumenty władz Rzeczypospolitej (głównie królów i podskarbach koronnych), drugą — dokumenty wytworzone przez sam sejm żydowski (te zachowały się przede wszystkim w postaci brudnopisów tłumaczeń), a trzecią — dokumenty pośrednio związane z sejmem żydowskim. Praca, będąca efektem wieloletniej kwerendy, stanowić może podstawę do badań nie tylko nad historią Żydów, ale także nad skarbowością i nieformalnymi mechanizmami władzy w dawnej Rzeczypospolitej. Jest to kolejna praca profesora Goldberga, przez którą widać, jak silne było powiązanie Żydów i instytucji żydowskich z otoczeniem nieżydowskim, w tym przypadku przede wszystkim z dworem królewskim, magnaterią i sejmem szlacheckim. Co więcej, Żydzi nie tylko byli elementem systemu polityczno-skarbowego Rzeczypospolitej, ale także, współpracując z urzędnikami szlacheckimi i podejmując nieformalne zabiegi w różnych ośrodkach władzy, aktywnie wpływali na kształt decyzji, które ich dotyczyły. Pokazuje to w nowym świetle realia funkcjonowania Żydów w Rzeczypospolitej.

Trzeci obszar zainteresowań badawczych profesora Goldberga stanowiły stosunki ludności żydowskiej i chrześcijańskiej. Zajmował się przywilejami *de non tolerandis Judaeis*, zatrudnianiem przez Żydów służby chrześcijańskiej i wieloma aspektami codziennych kontaktów, zawsze zwracając uwagę na ich złożoność i konieczność odejścia od stereotypowych ujęć. Pokazywał dwoisty stosunek poszczególnych magnatów czy szlachciców do Żydów: formułowanie generalnych, wrogich opinii wobec Żydów mogło łączyć się z prowadzeniem korzystnej dla nich polityki w swoich prywatnych dobrach albo też odwrotnie, tolerancyjnym czy przychylnym wypowiedziom mogły towarzyszyć lokalne zakazy czy ograniczenia. Ta dwoistość postaw dotyczyła także kleru katolickiego, w praktyce dużo bardziej powiązanego z Żydami, zwłaszcza więzami gospodarczo-kredytowymi, niż to jest na pierwszy rzut oka widoczne. Jak profesor Goldberg mówił podczas uroczystości nadania tytułu doktora *honoris causa* Uniwersytetu Warszawskiego: „ani potępianie Żydów w czambuł, ani ich wychwalanie, nie stanowiło dominującego i reprezentatywnego stosunku staropolskiego społeczeństwa do Żydów. Natomiast najbardziej charakterystyczna i typowa była postawa wynikająca ze zmieniających się okoliczności życiowych i częstych kontaktów między obiema społecznościami, jakie wskutek wielorakich funkcji pełnionych przez Żydów w gospodarce, a także

bardzo licznej ludności żydowskiej w Polsce, z natury rzeczy często miały miejsce. Kierowano się więc bardzo różnorodnymi, a często trudnym do uchwycenia motywami, jakie wbrew rozpowszechnionym stereotypom oraz stawianym Żydom zarzutom łagodząco wpływały na stosunek społeczności polskiej do żydowskiej”⁴.

Ściśle związane z tematyką relacji chrześcijańsko-żydowskich jest zjawisko konwersji, które profesor Goldberg jako pierwszy badał dla okresu staropolskiego. Pokazywał motywy skłaniające Żydów do przyjmowania chrztu, losy konwertytów, czynniki warunkujące ich społeczno-kulturową integrację oraz akcje misyjne prowadzone wśród Żydów. Podkreślał przy tym specyfikę konwersji Żydów w okresie staropolskim, wynikającą z konieczności włączenia konwertyty do któregoś ze stanów, co stanowiło zasadniczą różnicę w porównaniu z konwersjami w późniejszym okresie. Wskazywał, że — mimo przepisu w III Statucie Litewskim (1588) o zaliczaniu neofitów w poczet szlachty — najbardziej typowym dla nich miejscem był stan mieszczański lub chłopski. Fakt, że konwersja nie była równoznaczna z awansem społecznym (a czasem nawet mogła oznaczać społeczną degradację), tłumaczy niewielką skalę tego zjawiska.

Wiele prac profesora Goldberga dotyczyło życia codziennego Żydów w okresie staropolskim. Warto tu przede wszystkim wymienić Jego pionierską pracę o małżeństwach Żydów polskich w XVIII w., opartą na materiałach spisowych z 1791 r. Profesor zajmował się także żydowską dobroczynnością, warunkami podróży czy udziałem Żydów w obronie Rzeczypospolitej. Zwrócił również uwagę na historyczną wartość pamiętnika Mojżesza Wassercuga, osiemnastowiecznego Żyda z Wielkopolski, którego pamiętnik jest jednym z zaledwie trzech tego typu tekstów powstałych w okresie staropolskim. Profesor Goldberg był redaktorem wydania tekstu tego pamiętnika w niemieckim tłumaczeniu Johanna Maiera (*Die Memoiren des Moses Wasserzug*, Leipzig 2001). Zajmował się także aktywnością polityczną Żydów w okresie Sejmu Czteroletniego, w nowatorski sposób postrzegając grupę plenipotentów kahalnych jako pierwszy ruch polityczny wśród Żydów polskich. Kilka swoich artykułów profesor Goldberg poświęcił historiografii żydowskiej, pisał między innymi o Mojżeszu Schorze i Majerze Bałabanie.

Dorobek profesora Goldberga cechują dwie zasadnicze cechy, decydujące — w moim przekonaniu — o jego najwyższej naukowej wartości. Po pierwsze, wszystkie Jego prace oparte są na rzetelnych, dogłębnych badaniach źródłowych. Był przy tym badaczem korzystającym z różnych typów źródeł, zarówno żydowskich, jak i nieżydowskich. Wykorzystywana przez Niego baza źródłowa była bardzo szeroka, często w dużej części oryginalna, a wszystkie tezy gruntownie przemyślane i klarownie wyłożone. To zadecydowało o tym, że wyniki Jego badań stały się trwałym dorobkiem historiografii. Profesor nie pozostawił żadnego ujęcia syntetycznego (na co chyba jeszcze nie pozwala obecny stan badań), jednak w swoich studiach dotknął bardzo wielu węzłowych pytań dotyczących historii Żydów, do czego następnymi badacze będą musieli się odnosić.

Po drugie, w swoich pracach profesor Goldberg stale kładł nacisk na konieczność integralnych badań nad dziejami polskich Żydów, czego wyrazem

jest Jego — często przytaczana — dewiza: „Nie ma historii Żydów bez historii Polski i nie ma historii Polski bez historii Żydów”. Dziś wydaje się to nam oczywiste, ale nie było takim kilkanaście czy kilkadziesiąt lat wcześniej. Pisano wówczas opasłe dzieje miast, w których przez wiele stuleci funkcjonowały parotysięczne gminy żydowskie, opisywano struktury społeczeństwa staropolskiego, w którym ludność żydowska stanowiła w XVIII w. odsetek porównywalny ze szlachtą, a Żydom poświęcano w tych pracach zaledwie kilka akapitów czy stron. Dzisiejszą oczywistość powyższego stwierdzenia w olbrzymim stopniu zawdzięczamy właśnie pracom profesora Jakuba Goldberga. Nie tylko upomniał się w nich o „ilościowe” dostrzeżenie Żydów, ale pokazał też cały splot wzajemnych powiązań między Żydami a władzą królewską, magnaterią, szlachtą, mieszczanami czy duchowieństwem. Na tym właśnie polega rola badań profesora Goldberga, stanowiących przełom zarówno w historiografii polskiej, pomijającej czy marginalizującej udział Żydów w historii Polski, jak i w historiografii żydowskiej, koncentrującej się na wewnętrznym życiu społeczności żydowskiej, a nie dostrzegającej czy nie chcącej dostrzegać jej silnych związków z otoczeniem nieżydowskim.

Dnia 16 maja tego roku odbyła się w Krakowie, w siedzibie Polskiej Akademii Umiejętności, sesja naukowa, upamiętniająca profesora Jakuba Goldberga. W trakcie sesji zaprezentowana została pośmiertnie wydana książka Profesora, zatytułowana *Żydzi w społeczeństwie, gospodarce i kulturze Rzeczypospolitej szlacheckiej* (Kraków 2012). Składa się ona z wcześniej opublikowanych artykułów, które sam Autor zmodyfikował i uzupełnił pod koniec życia. Istotny jest tu dobór tekstów, pokazujący, co sam Autor uważał za szczególnie znaczące w swoim dorobku. Polskiemu czytelnikowi książka umożliwia łatwy dostęp do rozproszonych i publikowanych wcześniej w różnych językach tekstów.

Anna Michałowska-Mycielska

¹ Na zajęcia niosę mapę Polski Jagiellonów. Z profesorem Jakubem Goldbergiem rozmawiają Radosław Januszewski i Jan Strękowski, „Nowe Książki” 2002, nr 6, s. 4.

² A. Mączak, Uzasadnienie wniosku o przyznanie doktoratu *honoris causa* prof. dr. Jakubowi Goldbergowi, materiały Rektoratu Uniwersytetu Warszawskiego.

³ Najnowszą bibliografię prac Jakuba Goldberga, sięgającą 2009 r., zawiera książka „Należę do polskiej szkoły historycznej”. *Studia i szkice ofiarowane prof. Jakubowi Goldbergowi z okazji odnowienia doktoratu na Uniwersytecie Łódzkim*, red. R. Stobiecki, J. Walicki, Łódź 2010, s. 10–21.

⁴ J. Goldberg, Wystąpienie na uroczystości nadania tytułu doktora *honoris causa* Uniwersytetu Warszawskiego, 14 stycznia 1993 r., „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1993, nr 1–2 (165–166), s. 129.